

Subjekt a skutečnost [1957]

Dr. J. Zeman formuloval ve svém článku Moderní věda a poznání (Vesmír 36: 27, 1957) své pojetí subjektu. Otázka subjektu nabývá a ještě nabude v moderním myšlení mimořádného významu. Dávno již nedostačuje psychologické resp. noetické, gnoseologické pojetí a prvořadým úkolem se stává pojmout subjekt ontologicky. Dr. Zeman si je této filosofické situace dobře vědom, jak ukazuje jeho pokus postavit „problém subjektu v poznání a ve světě vůbec“ jako „ústřední otázku moderní filosofie“. Tuto otázku bude nutno podrobit zevrubnému zkoumání i širší diskusi. V každém případě však je možno uvítat podnětné Zemanovy myšlenky, zvláště jeho základní ideu, že struktura subjektu je vlastní veškeré skutečnosti. Nicméně dr. Zeman nešel po této schůdné a slibné cestě dost daleko. Někde došel též k závěrům, které nelze považovat za správné.

Východiskem pojetí J. Zemana je these, že subjektem je vše, co má schopnost odrazu. Snad mu v tom byla motivem myšlenka, kterou na několika místech naznačil Lenin a na niž po řadě let postavil Todor Pavlov důležitou partii své teorie odrazu, totiž že i nejnižší formy hmoty mají schopnost odrážet. Dr. Zeman však učinil krok dál právě tím, že odrážející hmotu pojal jako subjekt v ontologickém smyslu. K subjektu tedy nemusí patřit vědomí; subjektem je nejen živočich a rostlina, ale dokonce atom a elektron. I atom a elektron mají schopnost odrážet. Ovšem právě o takových odrazech nízké a nejnižší úrovně říká dr. Zeman velice málo; stejně málo říká o postavení a působení subjektu ve světě, přestože otázku považuje za důležitou.

Nelze než souhlasit s J. Zemanem, když pojímá subjekt jako něco vlastního samotné realitě, tedy nikoli cizího, od ní různého. S tohoto hlediska nutně ovšem vyplývá drem Zemanem nevyslovený závěr: je-li schopností odrazu charakterizována skutečnost jako taková (včetně nejnižších úrovní) a je-li právě touto schopností odrazu konstituován subjekt, znamená to, že se sama objektivní realita prezentuje vždy jako subjekt, resp. jako množství subjektů. Ponechme stranou speciální otázku, co máme považovat za nejprimitivnější subjekt, tj. za subjekt nejnižší úrovně (bude to kvantum?) a učiňme rázné opatření proti možnému nedorozumění. Nejde tu o převrat v pojetí skutečnosti, nýbrž o nové pojetí subjektu. Jestliže je skutečnost chápána jako nesmírné množství subjektů, není tím vydávána za cosi subjektivního, nýbrž je to naopak subjekt, který je pojímán jako cosi skutečného, objektivně existujícího, objektivně reálného. Subjekt je stavebním kamenem reálného universa a proto musí sám být reálný, materiální. Abychom se vyhnuli terminologickým nesnázím, užívejme vedle adjektiva subjektivní ještě adjektiva subjektní. Realita má vždy též subjektní (nikoli subjektivní) charakter. Je ovšem vážná otázka, zda realita vskutku není ničím víc než nesmírným množstvím subjektů rozličných úrovní. Taková redukce by byla sotva oprávněná. Vždyť např. souvislosti, jimiž jsou subjekty mezi sebou svázány resp. jimiž je každý subjekt zakotven, vázán na veškerou ostatní realitu, jistě nelze chápat jako samostatné subjekty. Podobně je tomu se zákonitostmi, bez nichž se neobejde žádné pojetí skutečnosti. Rovněž kvality nemohou být vždy pojaty jako subjekty. Odraz sám také není subjektem, nýbrž je vždy odrazem nějakého subjektu. Skutečnost je tedy mnohem rozmanitější,

tvárnější, bohatší, než aby mohla být pojata jako mnohost subjektů a nic víc. Cílem zavedení ontologického pojetí subjektu není zjednodušovat skutečnost, nýbrž objevit její novou stránku. Toto pojetí má především metodický charakter: při zkoumání kterékoli skutečné věci, procesu, události, vztahu a souvislosti se budeme vždy ptát po jejich subjektu, tj. po subjektu (nebo subjektech), k němuž se podstatně vztahují. Jinými slovy, budeme se ptát nejen po jejich předmětné, objektní stránce, ale rovněž po jejich stránce subjektní, která byla moderní vědou pomíjena. Ptáme-li se po subjektu, je to výrazem našeho přesvědčení, že není jen povrch věcí, nýbrž vsutku i to, co je pod ním: neboť pod vnějšími vztahy věcnými, objektními jsou ještě relace vnitřní, subjektní. U každé věci najdeme nekonečnou rozmanitost jejích souvislostí s jinými věcmi, avšak ona sama není pouhým souhrnem, spleť, uzlem souvislostí, do nichž je zaklesnuta; je tu také něco, co je „pod“ těmito všemi souvislostmi a „za“ nimi, co je ve věci, co je subjektem oněch souvislostí, co je věc (proces, událost atd.) jako subjekt. Bylo by ovšem neporozuměním, kdybychom tuto věc samu čili věc jako subjekt chápali jako něco, co trvá uprostřed změn, které se dějí jen na povrchu. Subjekt sám je změnou, je děním resp. děje se, je procesem, událostí. Jestliže přece trvá, není to pro jeho neměnnost, nýbrž proto, že se aktivně uchovává, že se k sobě vrací, tj. že není ve své událostnosti a procesualnosti orientován prostě odněkud někam, nýbrž od sebe někam, což předpokládá i orientaci k sobě. To je základ pro jeho **sebeobnovování**.

Jaký význam má skutečnost, že kupř. atom je schopen odrážet? Odraz je skutečný, jen pokud se uskutečnil, projevil, uplatnil. Jak se uplatní odraz atomu? Ovšemže v reagování na prostředí, s nímž je atom nejužší svázán nesčetnými souvislostmi. Schopnost odrážet musí jít ruku v ruce se schopností takové odrážení uplatnit v reagování, v chování subjektu v dané situaci. To s sebou nese, že subjekt musí nutně mít možnost modifikovat své chování, své reakce. Čím je subjekt nižší, tím je taková možnost omezenější. Nicméně ani u nejnižšího subjektu nemůže být zcela redukována, vyloučena. Na základě této schopnosti modifikovat své reakce neboli na základě své reaktibility je subjekt tak nízké úrovně, jako je atom nebo molekula, schopen se začlenit do živého organismu nesrovnatelně vyšší úrovně jako živý a nikoli mrtvý, pasivní „stavební kámen“. Ale takové reaktibilitě atomu či molekuly nesmíme rozumět ve smyslu pouhého přizpůsobování něčemu, co tu už jest (totiž danému živému organismu), nechceme-li si uzavřít cestu k pochopení vzniku živého organismu nebo vůbec subjektu vyšší úrovně. Vyšší subjekt se může prvotně vytvořit jen tak, že řada nižších subjektů uplatní svou reaktibilitu jedním směrem, totiž směrem k integraci na vyšší úrovni. Přitom však nemohou reagovat leč na sebe navzájem a na ostatní prostředí, jehož úroveň není vyšší, ale často právě nižší než jejich vlastní. Směr k vyšší úrovni proto nemůžeme postihnout jako pouhou reakci; je

to reakce, ale nejenom reakce, nýbrž zároveň akce, která vykročí z daného okruhu souvislostí a jde za ně a nad ně, Jestliže odmítneme pojmut i nejnižší subjekt jako něco aktivního, zatarasili jsme si trvale cestu k pravdivému pochopení celé složité skutečnosti.

Dr. Zeman nemá pochybností o tom, že subjekt je nadán aktivitou, že je schopen činnosti. Ve své m výměru nazývá subjektem „odrážející, event. nějakou činnost vykonávající složku“. Zdá se však, že mu není jasná otázka vztahu mezi odražením a činností. Odraz považuje za základ reagování, tedy zřejmě za něco prvotnějšího, než je reagování. V tom smyslu je pro něho odraz myslitelný pravděpodobně i bez reagování, bez chování, které by následovalo. To naznačují i jeho úvahy o vyšších a nejvyšších úrovních subjektů, např. když mluví o úsilí eliminovat subjektivní faktor z odrazu vysoké úrovně, jímž mu je poznání. Tu nám však zůstává dlužen vysvětlení, jak si takový neuplatněný odraz představuje. My se naproti tomu domníváme, že odraz se může uskutečnit, projevit pouze v akci, tedy jako re-akce, jako odpověď subjektu na působení vnější reality, okolí, prostředí. Co není schopno reakce, není schopno ani odrazu; schopnost akce je předpokladem každého odražení. Odraz subjektu je jeho odpovědí na náraz nebo tlak reality, ovšem odpovědí aktivní, ne pouze ozvěnou. Odraz není změna způsobená objektivní realitou na subjektu (v subjektu). Aktivita subjektu není prostě pokračováním útoku a tlaku objektivní reality na subjekt. Subjekt není pouhým uzlem, v němž se soustřeďuje působení vnějšího světa, aby se pak znovu rozptýlilo ve formě akcí subjektu. V subjektu samém a nikoli v působení vnějšího světa musíme hledat počátek, zdroj akcí. (Nesmíme přitom zapomenout, že ovšem i působení vnějšího světa má konec konců svůj zdroj v nesčíslných subjektech, které jsou rovněž počátkem resp. nesčíslnými počátky nesčíslných akcí.) Působení nepřechází prostou kontinuitou v subjektivní akci; tato akce je založena jinde a jinak než na konci onoho působení. Působení objektivní reality netvoří spolu s akcí (re-akcí) subjektu postupný, vnitřně sjednocený proces, nýbrž akce se s tímto působením dialekticky střetá.

To se ukazuje i z toho, že působení vnějšího světa, objektivní reality na subjekt je v jistém smyslu nepřetržité, kdežto reagování, reakce subjektu jsou naopak přetržité, diskontinuitní. Zatímco nepřetržitost nezná celku a celkovosti, reakce subjektu jsou „celostní“, jsou reakcemi subjektu jako celku. Tím už je naznačeno, že subjekt ve svých reakcích (i ve svém odražení, neboť není jiného odražení než skrze reakce) neobsáhne celou realitu, že neobsáhne ani žádnou její část do všech detailů a tedy že už v samých reakcích je prováděn výběr toho, nač se reaguje. Realita nepůsobí tedy detailně, nýbrž sumárně; a principem oné „sumace“ působení je subjekt, nikoli sama realita. Reaktivita subjektu má hrubý rastr, jak to vyjadřuje J. B. Kozák. V příčině je víc, než pojme reaktivita následku; zároveň je ovšem zase v reakci víc, než bylo v příčině.

Věnujme však na chvíli svou pozornost otázce původu akce. Mnohý čtenář jistě jen s nedůvěrou četl tezi, že zdroj akce není v působení objektivní reality na subjekt. Vždyť se opravdu zdá, že toto pojetí nedává smysl: nevychází-li akce z reality, není-li produktem objektivní reality -

odkud tedy může jinak vycházet? Kde jinde může mít svůj zdroj? Což i sám subjekt není jenom částí, složkou objektivní reality? A není každá jeho akce nutně akcí právě této reality, jejíž je subjekt složkou? Avšak tato námitka, ačkoli zdánlivě pádná, je založena v omylu. Především je chybou považovat subjekt za něco méně reálného, než je ostatní skutečnost. Subjekt je také realita. Nechceme-li aktivitu vůbec popřít a vymazat ze skutečnosti, musíme ji vždy vidět a chápat jako aktivitu určitého subjektu, a dále jako určitou, konkrétní aktivitu, tedy akci. Subjekt není reálný proto, že by participoval na nějaké objektivní realitě, nýbrž naopak úhrn subjektů (a jejich souvislostí atd.) pojmáme jako objektivní realitu, protože každý jednotlivý subjekt (se svými souvislostmi atd.) je objektivně reálný. Je proto naivní si představovat, že spolehlivěji založí akci objektivní realita než objektivně reálný subjekt. – Přece však má uvedená námitka také vážnější stránku.

Zdroj akcí tedy hledáme v subjektech; subjekt je počátkem akce. Řekli jsme však také, že subjekt souvisí nesčíslnými souvislostmi s ostatní realitou. To by znamenalo, že i počátek akce takto souvisí, že tedy nelze najít přesnou hranici mezi jiným procesem a určitou akcí resp. jejím počátkem. Jak může být počátek akce vsutku počátkem? Není každý takový počátek pouhým pokračováním? To by ovšem znamenalo popření skutečné aktivity. Tím by byla relativizována celá akce, nejenom její počátek, neboť akce bez zcela určitého počátku (právě tak jako bez zcela určitého konce) není akcí, nýbrž jenom procesem, změnou.

Dr. Zeman uznává, že bez rozdělení na složku odrážející a odráženou, tedy bez rozdělení na subjekt a objekt, by nemohlo žádné poznání existovat. I když ihned spěchá s důrazem na styk, kontakt obou složek, i když na obě složky chce hledět jako na celek, jako na jednotný systém, přece nemůže přehlédnout, že základním předpokladem poznání, předpokladem sine qua non je odstup subjektu od ostatní reality. Jenom odstup může umožnit poznání, které je přístupem. Nelze přistoupit k věci, jsme-li v jejích středu. Nemůžeme přistoupit k události, jsme-li v ní. Subjekt musí mít možnost odstoupit ze středu věcí, stáhnout se z vnějšího dění, jehož je a nepřestává být součástí, uchýlit se mimo předmětné, věcné vztahy, jimiž je svět propleten a kterými je a zůstává mnohonásobně svázán i sám subjekt. Ale ovšem nikde není prázdný prostor, nikde není vakuum, aniž by tam ihned pronikla chapadla věcí, jimiž jsou vnější souvislosti. I kdyby se takové prázdné místo subjektu otevřelo, pronikne tam zároveň s ním celý svět, veškerá realita; a tak by byl opět jakýkoli přístup znemožněn. Jak tedy může subjekt odstoupit? Co mu zaručí možnost odstupů?

Jestliže není možný odstup subjektu ve smyslu vnějšího vykročení ze světového kruhu (neboť takové vnější vykročení by nebylo ničím jiným než pohybem světa samého), musíme svou pozornost věnovat otázce, zda není možné vykročení právě opačným směrem. Ne odstup navenek, ven ze souvislostí a nad ně (tedy cestou jejich zrušení), nýbrž naopak odstup dovnitř, pod kořeny souvislostí, k jádru a zdroji vnějších vztahů, totiž k vztahům a souvislostem vnitřním (cestou, na níž vnější souvislosti zůstávají zachovány). Předmětná i nepředmětná, vnější i vnitřní, objektní i subjektní stránky subjektu jsou v nejužší svázanosti, jsou to právě dvě stránky téhož subjektu; subjekt je srostlicí vnitřního a vnějšího. Mezi

oběma stránkami však není striktní paralelita: objektní má převahu, preponderanci, kdežto subjektní převládá, je prevalentní. Objektní je zdrojem setrvačností, subjektní je zdrojem akcí. Zvnějška je subjekt přístup jen po své objektní stránce; v tom smyslu je pro jiné subjekty objektem. Je však vždy něčím víc, než může být odhaleno prostému přístupu zvenčí. A právě to, co je v něm navíc, je základem jeho akcí i jeho integrity. Jestliže se atom chová v organismu jinak než v neživém prostředí, není tomu tak proto, že by vnějšně přestal být atomem, nýbrž že tu je jinak angažována jeho vnitřní stránka, která pak může – byť velmi hrubě – modifikovat jeho akce, resp. re-akce. (U modifikací na nejnižších úrovních subjektů má mimořádný význam aspekt časový.) V organismu jsou atomy vnitřně integrovány ve vyšší funkční útvary, orgány, kdežto vnějšně zůstávají stavebními kameny, které jsou jaksi „vedle sebe“.

Když jsme naznačili řešení otázky odstupu, přejdeme k problému přístupu subjektu k realitě, k otázce jeho kontaktu s realitou. Dr. Zeman neoprávněně redukuje spojení subjektu s vnějším světem, když je chápe jako složitou strukturu okruhů zpětné vazby, přičemž je subjekt ve styku s vnějším světem toliko pomocí receptorů a efektorů. Měl sice na mysli subjekty vyšších úrovní, ale ani tam to není plná pravda. Ve svém odstupu se subjekt neodsekává od ostatní reality, a proto nemusí nejprve budovat složitá zařízení (jako jsou zpětné vazby, receptory a efektor), aby dosáhl jakéhosi kontaktu s objektivní realitou. V takovém kontaktu je totiž neustále, nikdy v něm být nepřestal. Základ kontaktu mezi subjektem a ostatní realitou je daleko primitivnější a daleko nižší úrovně, než vidí dr. Zeman. Ovšem základ kontaktu není celým kontaktem. Rozumí se, že čím vyšší je úroveň subjektu, tím vyšší je i úroveň jeho kontaktu s realitou, tím jemnější je jeho schopnost odstínit své akce, tím je subjekt reaktivnější. Čímž ovšem nikterak není porušena ona nejprimitivnější úroveň, která zůstává základem každého kontaktu.

Důkladnější zkoumání povahy poznání, vědomí, subjektivnosti vůbec by nás nyní zavedlo příliš daleko; ponechme řešení této otázky pro jinou příležitost. Vyslovme pouze kritické připomínky k některým myšlenkám Zemanovým.

Zdá se, jako by pro J. Zemana rozdíl mezi objektem a subjektem spočíval právě jen v nedokonalosti poznání, tj. v tom, že v objektivní realitě jsou dosud nepoznané jevy. Tím směrem ukazuje i jeho myšlenka, že s vývojem poznání lze stále dokonaleji provádět eliminaci subjektivního faktoru. To je však buď nepřesnost nebo iluze. Vědomí se nikdy nemůže ztotožnit se svým předmětem. Ani nejdokonalejší poznání, ani nejpřesnější pojmy a pojmové struktury, ani nejexaktnější myšlení nepřivádí subjekt doprostřed reality, do přímého kontaktu s věcmi. Na cestě upřesňování pojmového myšlení nelze přejít náhle do skutečnosti, nýbrž vždy zůstaneme u pouhých pojmů. Vyjít z pojmů ke skutečnosti je možno jen jedinou cestou, totiž přes lidskou aktivitu, přes praxi. Tato cesta však je vskutku legitimní; je to právě cesta, která dává pojmům smysl, která je zakládá. Pojmy se mají uplatnit v lidské praxi a nakonec se také vždy uplatní, i když se s tím třeba nepočítá.

Nepříliš šťastné je i Zemanovo pojetí subjektu jako specifického systému vztahů, resp. jako transformačního systému. Tím nesprávnější je pojetí samé reality, vnějšního světa jako systému vztahů. Každý vztah je vztahem

něčeho k něčemu; realitu nelze redukovat na soustavu pouhých vztahů. Ale i samo pojetí transformace je problematické. Když vyloučíme transformaci objektivní reality ve smyslu reálné proměny, reálné změny, kterou realita sama prochází (ať už nezávisle na subjektu nebo v důsledku jeho aktivních zásahů) – a takové změně říká dr. Zeman také transformace – a zůstaneme-li u tzv. subjektivní transformace, pak se musíme ptát, co se tu vlastně transformuje? Vždyť objektivní realita přece nevchází do subjektivního vědomí; poznáním přece neodchází věc ze svého místa a není umístěna v subjektu. Poznání nelze chápat jako transformaci objektivní reality, nýbrž leda jako návod k takové transformaci, tj. právě jako návod k činnosti zaměřené na skutečnou změnu reality.

Dr. Zeman rozumí přístupu subjektu k věcem jako sblížení: přístup k přírodě je mu sblížením s přírodou. A tomuto sblížení dále rozumí jako shodě. Dosáhnout maximální shody mezi objektem a subjektem mu znamená dosáhnout co nejpřesnějšího a nejrychlejšího kontaktu mezi nimi. V tom smyslu chápe také činnost subjektu (ať už jde o aktivitu organismu nebo o lidské poznání) jako neustále vnitřní a vnější vyvažování, přizpůsobování, vyrovnávání. Mluví o rytmických procesech v organismu a o tom, že si organismus přes odpor prostředí snaží tento rytmus činností udržet. V pozadí zřetelně tušíme předpoklad, že nerovnováha je vždycky vnějšího původu. Subjekt se vždy jen přizpůsobuje. Tu je opět souvislost s oním důrazem na shodu. Dovedl by však dr. Zeman ukázat na konkrétním případě, jak si ono přizpůsobení, onu shodu, ono připodobnění představuje? Organismus ovšem musí např. vykazovat určitou příbuznost, určitou svázanost s okolím. Ale není tomu tak, že by tato svázanost byla cílem, nýbrž je naopak východiskem, předpokladem, je dána postavením organismu v daném prostředí, často je vybrána za předpoklad. A najdeme-li přece připodobnění, které je cílem, je zaměřeno nikoli k podstatnému připodobnění, nýbrž k oklamání (mimikry). Je-li někde skutečná aktivita, pak jen tam, kde organismus překračuje svázanost s prostředím, kde se začíná odlišovat, a to znamená: kde si začíná vytvářet nový typ, novou úroveň vztahů k svému prostředí. Tato problematika úzce souvisí s vážnou otázkou, totiž otázkou pojetí pravdy. Je pravda shodou? To však nepatří do naší souvislosti. Nám šlo především o ontologickou stránku pojetí subjektu. Snad další průběh diskuse umožní rozvinout nové aspekty tohoto pojetí, zvláště otázku ontického charakteru subjektivnosti.

(Otištěno in: *Vesmír* 36, 1957, č. 6, str. 212–214.)